

**Кыргыз жана түрк тилдериндеги тууранды сөздөрдүн
грамматикалык өзгөчөлүктөрү (Kırgız ve Türk Dillerindeki Yansıma
Kelimelerin Gramatik Özellikleri)**

Dr. Ergün Koca¹

Тууранды сөздөрдү табигый үндөрдүн болжолдуу эквиваленттери болуп, белгилүү жалгыз муундуу уңгулардан бара бара кеңейген жана туундулар менен чоңойгон бир түзүлүшкө ээ. Маани жана структура бузулушу мүмкүн болгондуктан, андан ары бөлүнбөгөн жана табигый үндөрдүн жакын эквиваленттери болгон бул жалгыз муундуу уңгуларды башкы формалар дейбиз. Башкы формалар жалаң атооч жана этиш милдеттеринде колдонулгандан башка жардамчы этиштерде да жалаң формасында орун алышат. Мындан тышкары, бул үн тизмектери кош сөздөрдө жалаң абалдары менен көрүлгөндөй эле, туунду формаларда белгилүү милдеттеги мүчөлөрдүн алынышынан кийин пайда болгон уңгу абалдары менен да таанылышы мүмкүн. Тууранды сөздөрдө эң кичине формалар болгон башкы уңгулардан түрдүү туундулар менен жаңы формалар түзүлүп жатып, структурада татаал болбогон, эрежелерге баш ийген бул иштин барлыгы көрүнөт.

Түрк тилинин структурасы талап кылгандай, көп сандаган мүчө менен сөздөрдүн түзүлүшүндө тизилгендей эле, сөздөрдүн жакталышында да түрдүү милдеттерде түрдүү мүчөлөр роль ойношот. Тууранды сөздөрдө болсо, структурада орун алган мүчөлөр саналуу болуп, ашыкча түрдүүлүк көрсөтө алышпайт. Бул себептен улам, бул бөлүмдө табыш тууранды сөздөрдүн структурасы менен түздөн түз, же кыйыр түрдө байланышы болгон мүчөлөргө токтолобуз.

¹ Uluslararası Atatürk Alato Ün.versitesi, Fen Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

Башкы формаларга² *-ır (-ir, -ur, -ür)* жана *-ıl (-il, -ul, -ül)* кээде *-ıŝ (-iŝ, -uŝ, -üŝ)* мүчөлөрү жалганып, кеңейтүүлөр менен экинчи даражадагы формалар³ жасалат. Булар кайра эле башкы формаларга окшош таризде туундулардын уңгуларын түзүшөт. Туунду формалардан белгилүү милдети бар мүчөлөр алып салынганда кээде башкы, кээде жогорудагы мүчөлөр менен түзүлгөн экинчи даражадагы туундулар пайда болот.

Башкы жана экинчи даражадагы формалардын бул орток жактарынан башка экөө тең керек болгон учурда кош түрдө сүйлөмдө көбүрөөк кездешип, бир иштин, кыймылдын аныкталышында, кубулуштардын таризин сүрөттөөдө колдонулат.

Кыскасы, табигый үндөрдүн эквиваленттери болгон башкы формалар, керек болгон учурда белгилүү мүчөлөрдү кабыл алып, экинчи даражадагы абалга келет. Булардын экөөсү тең туундулардын уңгуларын түзгөндөй эле кош формада да белгилүү милдеттерде колдонулат. Структурадагы бул түрдүүлүккө жана функцияга карай табыш тууранды сөздөрдү үч бөлүмгө топтосок болот:

I. Башкы формалар.

II. Экинчи даражадагы формалар.

III. Туундулар⁴.

1. БАШКЫ ФОРМАЛАР (PRIMARY)

Башкы формалар – табыш тууранды сөздөрдүн ажырагыс, бөлүнгүс жалгыз муундуу эң кичинекей (минималдуу) бөлүктөрү. Мазмундуу

² Башкы форма - **Primary**

³ Экинчи даражадагы форма- **Secondary**

⁴ **Zülfikar H.**, Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, Ankara, s, 92. 1995.

формалар деп да атасак болчудай болгон бул сөздөр сүйлөө органдарынын мүмкүнчүлүктөрүнө карай тилде сан жагынан анча көп болбогон белгилүү калыптар таризинде көрүлөт. Буларды түзгөн үндүүлөр менен үнсүздөр бири-бирлерин толуктап, табигый үндөрдү чагылдырышат. Табигый үндөргө байланыштуусу – негизги башкы формалар. Булар – табигый үндөрдүн түздөн түз туурандысы.

Башкы формалар жалаң формада, же көбүнчө кош формаларда болот. Ар бир башкы форманын кош формасы жасалбагандай эле өз алдынча жалаң формада да орун албашы мүмкүн. Мындан тышкары, көп ирет көз карандысыз түрдө эмес, бирок кош формалардан, түрдүү мүчөлөр аркылуу жасалган туундуларынан, жардамчы этиштер менен бирге болууларынан мындай унгулар пайда болот. Беш сөз классынын ичинде башкы формалардын сын атооч жана тактооч катары колдонуулары көбүнчө бирдей формалардын кабатталышы аркылуу камсыздалат. Башкы формалар этиш катары бир кыймылдын, кубулуштун аталышында, же атооч катары ошол кыймылды, ошол кубулушту пайда кылган нерселерди атоодо колдонулат. Мисалы, *sız* (бала тилинде от, TSöz), *çit* (чытыраган үн, ACTR), *hık* (ыктытуу, TSöz), *gür* (мол, күрүлдөгөн агым, TSöz) ж.б.

Fıs (бош, Ds), *kof* (көндөй, TSöz), *gür* (мол, күрүлдөгөн агым, TSöz), *lop* (жумшак, тоголок, ири, TSöz) ж.б. мисалдар да сын атооч милдетин аткарат. Мындай сын атооч милдетин аткарган атооч түрүндөгү башкы формалар, керек болгон учурда бир этиште тактооч милдетин да аткарышы мүмкүн. *Fıs çık-* (ичи бош чыгуу, көндөй, TSöz), *gür akmak* (күрүлдөп агуу, TSöz) ж.б.

Төмөндөгү мисалдарда байкалгандай эле, башкы формалардын бир бөлүмү өз алдынча маанилүү этиш болуп саналат. *Çir-*

(жыртуу, Ds), *miz* (ырк бузарлык кылуу, Ds), *pis-* (сиңүү, Ds), *pit-* (колдон жылмышып качып кетүү, Ds), *yirt-* (TSöz) ж.б.

Башкы формалардын төмөндөгү мисалдарда байкалгандай, этиш катары колдонууларын камсыздоо, чактарына карай жактоо үчүн, жардамчы этиштерден пайдаланылган. Бул абалдары менен да башкы формаларды өз алдынча маанилүү деп аныктоо мүмкүн. Бул таризде кенен формада колдонулган башкы формалар менен байланыштуу төмөнкү мисалдарды келтирүү мүмкүн: *cis et* (бала тилинде күйгүзүү), *dank et-* (эсине келүү,), *ham et-* (бала тилинде буламык жеш), *gurk ol-* (балапан басуу, тооктун, үндүктүн күрп болушу, TSöz), *küt et-* (урганда «күт» деген дабыш чыгуу), *lop ol-* (чирүү) ж.б.

Этиш катары белгилүү түшүнүктөрдүн эквивалентин табуу үчүн башкы формалар, жардамчы этиштерден башка, калган этиштер менен бир болот. Бирок булар башкы формалардын маанилерин толуктаган этиштер. *Çit çikarma-* (үндөбөө, үн катпоо,), *hik tut-* (ыктытуу, TSöz), *hır çikar-* (жаңжал чыгаруу, TSöz), *gurka yat-* (тооктун күрп болушу, TSöz) ж.б.

Башкы формалар керек болгон учурда *-de* этиши менен колдонулат. Көбүнчө тактооч милдетинде колдонулган бул башкы формалардын аныктоочтук, айкындоочтук милдеттери *-de* этишине бир тактооч этиш мүчөсү жалганып аткарылат. *Caz diye, pır diye* (**пыр этин**), *şır diye* (**шыр этин**), *küt diye, zank diye* (**заңк этин**) ж.б.

Жалаң жана кош абалда болгон башкы формалардын бир бөлүмү мааниси жагынан алганда бири-бирин толуктаган, тигил же бул куранды мүчө кабыл албастан өз алдынча колдонулган жана атооч милдетин аткарган түзүлүштөр. Мисалы, *civciv* (TSöz), *havhav* (бала

тилинде ит, TSöz), *dırdır* (үмүтсүздүккө түшүрүүчү сөз TSöz), *cızbiz* (котлет, TSöz), *hımhum* (киңкилдөө, TSöz), *çırçır* (булак, TSöz) ж.б.

Башкы кош формалар дагы да кененирээк түрдө бир кубулуштун, же кыймылдын таризин белгилеген, аларды аныктаган, түшүндүргөн милдетти аткарат. Бул абалда башкы формалар тактооч милдетин аткарышат. *Çap çap yıkan-* (жуунууну билдирет, VÇA), *par par* (жаркырак, TSöz), *pat pat* (үстөккө-босток урууну билдирет, TSöz) ж.б.

Этиштик абалдарын камсыздап, жакталышы үчүн башкы кош формалар жардамчы этиштер менен бирге өтө мол колдонулууда. *Cık cık et-* (ачуулануу, Ds), *dank dank et-* (ылдам ылдам согуу, Ds), *güp güp et-* (оттун күпүлдөп күйүшү, Ds), *mit mit et-* (шыбырап сүйлөө, Ds), *tık tık eyle-* (тыкылдатуу, Ds) ж.б.

Башкы кош формалар жардамчы этиштерден тышкары башка этиштер менен да колдонулат. Бул абалда башкы форманын мааниси дагы да ачыгыраак белгилүү болот. Башка этиштер деп сыпатталган бул этиштер кош сөз билдирген кыймылга төп келет. Кош сөз этиштин маанисин чектейт жана белгилейт. *Dik dik at-* (температурасы көтөрүлгөн бейтаптын титиреши, селт этиши, Ds), *cib cib ak-* (сызылып тынымсыз агуу, -Ds), *tıs tıs gel-* (дабыш чыгарбастан келүү, басуу, Ds), *lıklık iç-* (лукулдатып ичүү, Ds), *şır şır ak-* (сызылып тынымсыз агуу, VÇA) ж.б.

Башкы кош формалардын этиш абалдарын камсыздоо үчүн, жардамчы этиштер, же жарым жардамчы этиштер деп аталган башка этиштер колдонулат. Булардан башка бул милдетти орундоо үчүн, табыш тууранды этиштер да колдонулат. *Çın çın çınla-* (TSöz), *bıç bıç*

bıçilda- (кычып кетүү, кычкыл болуп калуу), *bunk bunk bungü-* (кайноо, бүлк бүлк этип кайноо) ж.б.⁵

Дивани лугат -ит-түрк чыгармасындагы уңгу абалындагы башкы формаларга төмөнкү мисалдарды келтирсек болот⁶: *ık (ık tut,* ыктытуу), *ıř ıř* (өгүздөрдү сугаруу үчүн колдонулган бир сырдык сөз), *or or* (эшек мүдүрүлгөндө айтылган сөз).

Be (койдун маарашын билдирет III 209) *me* (козулардын маарашын билдирет III 214).

Pat (*pat düř-* оор бир нерсе кулаганда чыккан үн I 319), *çır* (*çır ırt-*, кийимди жыртуу I 323), *çar çar* (*çar çar ye-*, эриндин шапшынышын билдирет I 318), *zap zap* (*zap zap bar-* ылдам ылдам басууну билдирет I 319), *çat çat* (*çat çat ur-*, кулап түшкөндө жана урганда чыккан үн I 320), *çar çar* жана *şar şar* (суунун дабышын билдирет I 324), курсактын курулдашы), *tus tus* (*tus tus ur-*, жумшак нерселерге урганда чыккан дабыш I 324), *Böng* (*böng et-* оор бир нерсе түшкөндө үн чыгаруу III 354), *bang* (*bang sıgta-* бакыруу III 355), *çalk çulk* (*çalk çulk kıl-* түртүүнү, ителөөнү билдирет I 341), *çirt* (*çirt süd-* чыйт түкүрүү), *dang dung* (*dang dung et-* даңкылдап, дүңкүлдөө III 357), *kart kart* (*kart kurt et-* манжаларды кырсылдатуу I 342), *karç kurç* (*karç kurç ye-* (качыр-кучур жеш I 343), *sing* (*sing et-* жаңыруу, зыңылдоо III 358), *tong tung* (*tong tung et-* катуу бир нерсе түшкөндө чыккан үн III 356).

Жалгыз муундуу болгон башкы уңгулар түрк муун системасын апачык түрдө чагылдырат. Буга карай муундар V (*a, ö*), CV (*ba, be, bı, bö* (*bakır-, begir-, bıgır-, böğür-*), *be, me* (*bele-, mele-*), VC (*öf* (*öfkür-*), *üf*

⁵Zülfikar H., Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler, Ankara, 1995. s. 95.

⁶Divan-ü Lügati't Türk, (Çeviren: Besim Atalay) Ankara, 2006.

(*üfle- (үйлө*), *ih (ihla-, ihilti)*, *oh (ohla-)*, *öh (öhü)*, *as (asgır-)*, *üs (üsgür-)*), **VCC** (*ing (ingilda-)*, *ing (ingilde-)*), **CVC** (*düp (düpüldü)*, *faş (faşırdak)*, *fiş (fişilda-)*, *fiş (fişilde-)*, *foş (foşurda-)*), **CVCC** (*dömb (dömbüldek)*, *dümb (dümbülde-)*, *firt (firtıldak)*, *hald (haldır haldır)*, калыптарында болот. Булардын эң эле кеңири тарагандары – **CVC** жана **CVCC** калыптары. Башка өңүттөн **CCV** жана **CCVC** калыптары түркчө уңгуларына такыр тиешеси болбогондуктан, табыш тууранды сөздөрдө да бул структураларга ылайык башкы формалар болбойт⁷.

2.ЭКИНЧИ ДАРАЖАДАГЫ ФОРМАЛАР(SECONDARY)

Экинчи даражадагы формалар башкы формалардан кээ бир мүчөлөр менен кеңейтилген атооч тегинен келген структуралар. Экинчи даражадагы формаларды түзгөн мүчөлөрдүн башында **-il (-il, -ul, -ül)** жана **-ır (-ır, -ur, -ür)** мүчөлөрү келет.

Булар көбүнчө кош формада тактооч милдетин аткаргандай эле жекелик болуп кээ бир туундулардын уңгуларын да түзүшөт. Мисалы, *büngül büngül* (суунун жерден кайнап чыгышып билдирет), *caıır caıır* «**чарт чарт**» (Tsöz), *cızır cızır* «**чыр-чыр**» (Tsöz), *cıvıl cıvıl* «**балдардын ызы –чуусу куштардын чурулдагы**» (Tsöz), *çangur çungur* (шаңгыр-шуңгур), *çingil çingil* (шыңгыр шыңгыр), *fikir fikir* «**борк-борк, шынгыр- шынгыр**» (Tsöz), *fosur fosur* «**буркурап**» (Tsöz), *kıtır kıtır* «**кытыр- кытыр**» (Tsöz), *mışıl mışıl* «**быш -быш**» (Tsöz), *vızır vızır* «**зыр - зыр, шуу- шуу**» (Tsöz) ж.б.

Кош сөздөрдөн башка булардын зат атооч жана этиш уңгуларын да түзгөнүн көрүү мүмкүн, *cıvılda-* «**чуру-чуу этүү**» (TSöz), *mışılда-* «**быш-быш этүү**» (TSöz), *fışırdа-* «**шуулдоо, шылдыроо**» (VÇA), *caıırtı*

⁷ Zülfikar H., Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, Ankara, 1995. s. 98.

«*чарм-чарм*» (TSöz), *çitirtti* «*чымыр-чымыр*» (TSöz), *şakırtı* «*шакылдак, шатырак*» (TSöz) ж.б.

-ıl, -ır мүчөлөрүнө милдет жана колдонуу жагынан алганда окшош болгон *-ış (-iş, -uş, -üş)* мүчөлөрү менен түзүлгөн структуралар да экинчи даражадагы формалар болуп саналат. *Davış* (**дабыш, үн**), *ikiş* (**семиздиктен араң баскан, -Ds**) ж.б. мисалдар менен байкалгандай, бул структуралар да өз алдынча атооч катары колдонулса да кош формаларын көбүрөөк көрсө болот. *Çıyış çıyış* (**оору малдын басышы, Ds**), *çığış çığış* (**кырманда жыгач айрыдан чыккан үн, Ds**), *diviş diviş* (**оор, кабелтең басууну билдирет**), *ikiş ikiş* (**оор, токтоо, алибеттүү, сүрдүү басууну билдирет, Ds**), *giğış giğış* (**суунун агуусун билдирет**), *kağış kağış* (**катуу нерселердин сүртүлүүсүнөн чыккан үн, Ds**) ж.б. Бул кош сөздөрдүн маанилеринен да түшүнүктүү болуп тургандай, **ğ** көбүнчө өкүлү болгон табигый үнгө байланыштуу⁸.

Аткарган милдети жана колдонулуш жагынан алганда экинчи даражадагы формаларга окшош жана мисалдары абдан аз болгон дагы бир экинчи даражадагы түр да башкы формалардан **-а (-e), -ı (-i, -u, -ü)** мүчөлөрү менен кеңейтилген структуралар. *bıdı* (**көп сүйлөгөн маңыз**), *çingı* (**учкун, TSöz**), ж.б. Өз алдынча маанилүү болуп аныкталган бул экинчи даражадагы формалар көбүнчө кош сөздөр катарында колдонулат. *Badı badı* (**өрдөккө окшоп басуу**), *bıdı bıdı et-* (**күбүрөнүү, Ds**), *bıcı bıcı yap-* (**жууну, TSöz**), *vidı vidı et-* (**yerli yersiz konuşmak Ds**) *pata küte* (**уруп-согуу, Ds**), *lâpa lâpa* (**кардын лапылдап жаашы, TSöz**) ж.б.

⁸ Zülfikar H., Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler. Ankara, 1995. s. 101-102

Жалгыз жана өз алдынча болгон экинчи даражадагы формалар башкы уңгуларда болгондой эле, бул түзүлүштөрү менен зат атооч жана сын атооч катары колдонулат. *büngül* (булак, Ds), *cağıl* (ызы-чуу, Ds), *çingil* (кичине, сейрек жүзүм, TSöz), *dımbıl* (май чыгарган идиш, Ds), *dingil* (этиятсыз, Ds), *iğil* (аз аккан суу, TSöz), *hımbıl* (TSöz), *kımıl* (курт-кумурска түрү, TSöz), *kıpır* (акырын, жай, жоош, -Ds), *kitir* (жалган сөз, TSöz), *kitir* (алкакча түрүндө бышырылган нан, Ds), *kütür* (бышкан дарбыз, -Ds), *şapır* (оозун толтуруп алып сүйлөгөн киши, -Kn), *şingil* (шиңгил, TSöz), *şingir* (çakıldak, -Ds) ж.б. мисалдар *-ıl* жана *-ır* мүчөсү менен түзүлгөн атооч тектүү экинчи даражадагы формалар.

Экинчи даражадагы формалар жардамчы этиштер менен, айрыкча тигил, же бул кубулушту, кыймылды сүрөттөөдө өтө мол колдонулат: *cibil cibil ol-* (суу болуу), *cakır cakır et-* (тыйын, чынжыр ж.б.д.у. нерселерди бири-бирине кагыштырып үн чыгаруу), *gacır gıcır et-* «шалпылдауу, шалп- шалп этүү» (TSöz), *gıcır gıcır et-* «кыйч кыйч этүү», (TSöz), *mırın kırın et-* «күңк- мыңк этүү» (TSöz), *takır tıklar et* (такыр-тукур этүү), *vicır vicır et-* (чур чур этүү, былжырак, жабышкак бир нерсе менен ойноо) ж.б.

Экинчи даражадагы кош формалардын башка этиштер менен колдонулган учурлары:

Abıl abıl yürü- (өрдөк сыяктуу басуу), *bangır bangır konus-* (заңкылдап сүйлөө), *cibil cibil yun-*, (көп суу менен жуунуу), *hüngür ağla-* (өнгүрөп ыйлоо), *şırıl şırıl ak-* (шырылдап агуу), *kıkır gül-* (кыткылыктап күлүү) ж.б.

Экинчи даражадагы кош формалар, төмөнкү мисалдарда байкалгандай, кош элементтердин бири менен түзүлгөн табыш тууранды этиштер менен бирге колдонулат. Ушинтип кош сөздөр

билдирген кыймыл, тигил же бул жардамчы этишке муктаждык туюлбастан бир уңгудан бир табыш тууранды этиш менен күчөтүлүп түшүндүрүлөт. *çarpım çarpım çarpın-* (өзүнөн өзү абдан чарчоо, Ds), *diğil diğil diğilda-* (жанталашуу, Ds), *fosur fosur fosurda-* «бур бур бурулда» (TSöz), *hopur hopur hopla-* (ордунда тура албоо, Ds), *ildir ildir ildir-* (айдай жаркыроо, Ds), *piril piril parilda-* «жарк-журк жаркылда» (TSöz), *sızım sızım sızlan-* «зыр-зыр зыркыроо» (TSöz) ж.б.⁹

3. ТУУНДУЛАР

Туундулардын уңгу жана негизин түзгөн башкы жана экинчи даражадагы формалар (*şır, şırıl; şar, şarıl; şor, şorul; çit, çitir; tik, tikir; fiş, fişkir* ж.б.) мурдагы бөлүмдөрдө каралып, милдеттери менен структураларына токтолгонбуз. Мындан сырткары, башкы жана экинчи даражадагы формалар кээ бир грамматикалык милдеттерди аткаруу үчүн кош формасы пайда болуп, же түрдүү мүчөлөр аркылуу туундулары жасалат. Мисал катары, жаратылыштагы тигил, же бул кыймылды, же ал кыймылдын сырткы түзүлүшүн дагы да жакыныраак атоо үчүн, башкы жана экинчи даражадагы түзүлүштөрдө болгон формалар коштолгон. Мындан тышкары, атооч абалында болгон башкы жана экинчи даражадагы формалардын этиш катары колдонуулары тууралуу кеп козголгондо, бул милдет тууранды сөздөргө таандык саналуу мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу, же башкы жана экинчи даражадагы формаларга жардамчы этиштердин жалганышы аркылуу жасалган¹⁰.

⁹ Zülfiyar H., Türkçede Ses Yansımali Kelimeler. Ankara, 1995. s. 106

¹⁰ Zülfiyar H., Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, Ankara, 1995. s. 106.

Башкы формалар, жогоруда көрсөтүлгөндөй кош кыймылды билдиришет. Булар кээде зат атооч, кээде этиштин уңгуларын түзөт. Этиштин уңгусу абалында болгон башкы формалар саналуу жөндөмө мүчөлөрүн кабыл алып, атооч милдетин аткарат, бул атоочтордон этиш жасоо мүчөлөрү менен жаңы этиштер жасалат. Башка өңүттөн, коштолгон башкы формаларга керек болгон учурда этиш жасоочу мүчөлөр жалганып, булардын да этиш катары колдонулушу камсыздалат.

Тууранды сөздөр жогорудагы сапаттары менен тилдин башка сөздөрүнө окшосо да, буларга жалганган куранды мүчөлөр жана бул мүчөлөрдүн колдонулуш формалары жагынан кызык.

Тууранды сөздөрдө атооч жана этиш жасоочу мүчөлөр катары колдонулган мүчөлөр сан жана түр жагынан чектелүү. Мындан тышкары, бул мүчөлөр – табыш тууранды сөздөрдүн жалпы сапаттарына ылайык болгон мүчөлөр. Булар табыш тууранды сөздөрдүн эрежелерине баш ийе белгилүү бир тартип менен уңгу жана негиздерге жалганып, түрдүү мүнөздүү сапаттарга ээ болот. Мисал катары, *-kir* этиш жасоочу мүчөсү – башкы формаларга байланыштуу мүчө. *Fışkır-, hıçkır-, tükür-,sümkür-,haykır-*, ж.б. Бул мүчө экинчи даражадагы формалар менен колдонулбайт. Табигый үндү жакыныраак чагылдыруу үчүн көбүнчө бул мүчөнүн башкы тыбышында каткалаң үнсүз орун алат¹¹.

Бир нече мисалдан тышкары, *-da* этиш жасоочу мүчөсү дайыма *-ıl, -ır* мүчөлөрү менен аяктаган экинчи даражадагы формаларга жалганып, ассимиляцияга баш ийе бул мүчөнүн *-ta (-te)* формасы колдонулбайт.

¹¹ Zülfikar H., Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, Ankara, 1995. s. 107.

Mirilda- «күңкүлдөө», *sızırda-* «жыз жыз этүү», *cazırda-* «чатыр-чутур этүү», *fokırda-* «шарак-шарак этүү», *şarılda-* «шарылда», *şırılда* – «шырылда», *şorılда-* «шорулда» ж.б.

-la этиш жасоочу мүчөсү көбүнчө башкы формаларга байланыштуу. *Parla-* «жарк- журк этип жануу», *çatla-* «чатыроо», *fanla-* «желдетүү», *patla-* «жарылуу», *gürle-*, «күрүлдөө», *horla-* «корулда», *tıkla-* «тыкылдам», *tosla-* «сүзүү» ж.б.

-k (-ık) – атооч жасоодо колдонулган өнүмдүү мүчө. Атоочтон атооч, же этиштен атооч жасоо милдеттерин аткарат. Бир каткалаң жана жабык үнсүзү болуусу жагынан табигый үндөр менен байланышы бар. *Cır-* (жыртуу), *cırık* (жыртык, жырык); *cır* (сайроо, сүртүлүү үнү), *cırık* (куштун бир түрү) ж.б.

-ala этиш жасоочу мүчөсү тигил же бул кыймылдын кайталанганын, кыска тыныгуулар менен жасалганын сүрөттөөсү жагынан табыш туурандыларга ылайык келет. *Kakala-* «түртүү», *çisele-* «жамгырдын аз аз жааганы» ж.б.

Et-, ol- жардамчы этиштери менен башка этиштер уңгудагы маанини толуктаган, табигый үндү деталдуураак түшүндүргөн, атоонун максатына ылайык бул жолдо кыймылдуулугу аныкталган этиштер. **Et-, ol-** этиштеринен башка этиштер да бул максаттарга жеткирүүчү, уңгудагы маанини толуктоочу этиштер болуп саналат. Башкы жана экинчи даражадагы формалардын этиш катары колдонууларын камсыздагандары үчүн, бул этиштерди да бир өңүттөн жардамчы этиштер катары санасак болот.

Кыргыз тилинде болсо тууранды сөздөр кыймыл-аракеттин ишке ашырылышына карай жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнөт.

1. Жөнөкөй тууранды сөздөр

Тууранды этиштин бул формалары жөнөкөй уңгудан турат жана жогоруда айтылгандай – **эт, де, кой, кыл** жардамчы этишинин жардамы менен айкашып айтылат да, тууралган дабыштын бир жолу гана чыккандыгын билдирет¹². Мисалы: *карс этти, тарс этти, күңк этти, корс деди, барк деди ж.б.* Эртеден кечке **шырп эткен** дабыш угулса, ошол жакка талпынат.

(Т. Касымбеков) Чоро жаалдана **корс этти.** (Ч. Айтматов)

Бул жөнөкөй тууранды сөздөрдүн айкашы татаал этишти түзөт. Мааниси боюнча бул сөздөр, тез аранын ичинде, көз ачып жумганча болуп өткөн кыймыл-аракетти чагылдырат. Негизги мааниси тууранды сөздөрдүн уңгусу чагылдырат.

Мисалы: *Күн суук, Нарын суусунун боюндабыз, Жарылып дүңк-дүңк эткен сүрдүү дабыш.* (А. Осмонов) *Так ошол учурда шамал тийип, чырак жалп эте түштү.* (Н. Байтемиров) *Жалп этип экөө аттан кулап түштү.*(К. Жантөшев) *Жылдызкандын тааныш үнү угулганда бардыгы жалп карады.* (Н. Байтемиров) *Ак берметтин үлпүнчөк, Кайрылып кетти желп этип.* («Саринжи-Бөкөй»)¹³*Чыгдан жагын карап алды да, «жок» деп күңк этти кемпир. Анархан жаштуу кебетеси менен Дарыяханга карап жылмайыңкы тартканда анын көзүнүн кычыктарында турган жаш төгүлгөн сымаптай «мөлт» этти. «Беккулу кана», - деп барк этти. «Жок», - деп күңк этти. (М.Э.)¹⁴. ж.б.*

Келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай жардамчы этиштердин колдонулушу тууралып айтылган көрүнүштүн мүнөзүнөн

¹² И. Абдувалиев. Т. Садыков. Азыркы кыргыз тили (Морфология). – Бишкек, 1997, 262-б.

¹³ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Фрунзе, 1984.

¹⁴ С. Кудайбергенов. Подражательные слова в киргизском языке. – Фрунзе, 1957. 36-б.

көз каранды. Эгерде кыймыл-аракеттин бир гана жолу ишке жана өтө тез ылдамдыкта ашырылгандыгын белгилөөдө жардамчы этиштер колдонулат.

Тескерисинче тубаса форма туунду форма менен да алмаштырылат.

Кыргыз тилинде жөнөкөй тууранды сөздөр жардамчы этиштердин жардамы менен жасалгандай эле түрк тилинде да **эт-, бол-, кыл-** жардамчы этиштердин жардамы менен жасалат. Мисалы:

Ham et – (бала тилинде тамак ичүүнү билдирет);

Küt et – (бир нерседен чыккан табыш);

Comp et – (сууга түшкөн бир нерседен чыккан табышты билдирүүчү үн);

Çat et – (чат деп чыккан табыш);

Kırk et – (бир нерсени керттип жегенде чыккан табыш);

Kışt et – (үркүтүү);

Pat et – (ызы-чуу), ж.б.

2. Татаал тууранды сөздөр

Тууранды сөздөрдүн кош жана кошмок түрлөрү кийинки айтыла турган сөзгө карата сандык көрсөткүчтү чагылдыруучу болуп саналат. Булар этиш сөздөрдө кыймыл-аракеттин көп жолу кайталангандыгын көрсөтөт. Ал эми зат атоочтордо заттардын көптүгүн билдирет. Башкача айтканда, алар формасы көрсөтүлбөгөн көптүк түр категориясын чагылдыруунун бирден бир жолу болуп саналат.

Тууранды сөздөрдүн кош жана кошмок түрлөрү лексикалык мааниге ээ. Татаал этиштердин составында, этиш сөздөрдүн экинчи компоненти, кыймыл-аракеттин ишке ашырылышын баяндоодо алар кыймыл-аракеттик бышыктоочтун милдетин аткарат. Кээ бир тууранды

сөздөр кош сөздөрдүн курамына кирүү менен бирге экинчи компоненти менен абстрактуу зат атоочтук мааниге ээ болуп, сүйлөм ичинде көбүнчө ээнин, кээде толуктоочтун милдетин аткарат.

Үн туурочу сөздөр белгилүү бир мааниге ээ болгон татаал тууранды сөздөр кыймыл-аракеттин ишке ашырылышында, кептин маанисин күчөтүү, кепке көркөмдүк каражатын берүү, эки сөз менен бир маанини түшүндүрүү жана эки сөз биригип бир маанини түзүүдө бир муундан же болбосо эки же андан көп муундан түзүлгөн тууранды сөздөр сөз формаларынын кайталанышы аркылуу жасалат.

Тууранды сөздөрдүн татаал түрү маанииси жагынан үч топко бөлүнөт:¹⁵

1. *Эки компонентинин экөө тең толук маанилүү сөздөр.*
2. *Эки компонентинин бирөө маани бербей турган сөздөр.*
3. *Эки компонентинин экөө тең маани бербей турган сөздөр.*

1. Эки компонентинин экөө тең толук маанилүү сөздөр.

Тууранды сөздөрдүн бул түрү башкаларынан өзүнчө жеке колдонулушу жагынан айырмаланат. Алар көбүнчө бирине бири синоним болушуп бир түшүнүктү билдирет.

Калдыр-шалдыр (kaldır- küldür); кыр-кыр(hır hır); кыйк-чыйк (gacır gacır); күрс-тарс (pat küit, tak tuk); калдыр-гүлдүр (paldır-küldür); кыйчылдап-чыйкылдап (hırlatıp cırıldatmak); эпилден-жепилден (hoş görünmek için kıvrınmak, baş eğmek); эрбең-сербең (göze görünür olmak); жылт-жылт (pırıl pırıl parlamak, yıldır yıldır, aniden parıldayıp gözden kaybolma); жылмаң-жылмаң (şen ve gülümseyen çehre sahibi olmak) жыбыр-жыбыр (su üzerindeki pürüzler); жантаң-

¹⁵ И. Абдувалиев. Т. Садыков. Азыркы кыргыз тили (Морфология). – Бишкек, 1997, 263-б. , С. Кудайбергенов. Подражательные слова в киргизском языке. – Фрунзе, 1957, 38-39-б.

жантан (aksak yürümek) *жагжаң-жагжаң* (telaşlı ve yaka racasını dağıtarak koştak) ж.б.

Мисалы: Тамдын бооруна түшкөн анын көлөкөсү *эрбең-сербең* этип, абышканы ээрчип туурап, эмнени иштесе, ал да ошону иштеп жаткан сыяктанат. (Duvarın üzerine düşen onun gölgesi **bir aşağı bir yukarı çıkarak** ihtiyarın peşinden gelip taklitle ihtiyar ne yapsa o da o işi yapıyormuş gibiydi.) (Бакыт) *Алардын көзүнчө баш ийип, үйдү шыпырып, Сагындан кечирим сурап, эпилден-жепилден койгон менен ичине кек түйүп койгон.* (Onların önünde **başını eğip**, evi süpürüp, Sığın'dan özür dileyip koşuyormuş gibi yapsa da içinde kin besliyordu.) (Жаш муундар) ж.б.

Тамагын *кыр-кыр* дегизип, алсыз жөтөлүп отурган Ажыбек датка жай сүйлөдү. (Т. Касымбеков) *Боз үйдүн төбөсүнөн чыккан оттун учкундары жылт-жылт этип жок болууда.* (К. Жантөшев.) *Куучуйган абышка Тагайга карап жылман этип койду.* (К. Жантөшев) *Уятымдан сакалымды тырмап, курсагымдын жыбыр-жыбыр ачыганын тыңшагансып отуруп калам.* (Т. Сыдыкбеков.) *Жантан-жантан басып алып булардын жанына да басып келди.* (Т. Сыдыкбеков) *Берегиде улам ачылып кеткен жакасын оңдоп коюп Жаманбай жагжаң-жагжаң чуркап келет.* («Ала-Тоо»).¹⁶ ж.б.

Кээ бир татаал тууранды сөздөрдүн компоненттери бир өңчөй түшүнүктү билдирет, бирок маанилери ар башка. **Аларга мисал:** күшүлдөп-бышылдап; күбүр-шыбыр; күркүрөп-шаркырап;

Биз келтирген мисалдардагы *эрбең-сербең, эпилден-жепилден, арбаң-тарбаң, эбиреп-жебиреп, кыйкылдап-чыйкылдап* ж.б. сыяктуу кош сөздөр маанилеш. Алар түрдүү тариздерде кылынган

¹⁶ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Фрунзе, 1984.

кыймылдарды билдирген бир маанини билдирет. Мындай кош сөздөрдүн милдетин **-ла** мүчөсү аркылуу да туюнтуу мүмкүн.¹⁷

Арбаң-тарбаң этип жана *тарбаңдады* маанилери бирдей, экөө тең кыймылдын кайталанганын билдирет. Мындай формалар түрдүү маанилерди билдирген, бирок бириккенде бирдей маанини туюндурган кош сөздөрдөн да түзүлүшү мүмкүн:

Күшүлдөп-бышылдап,

Күбүр-шыбыр,

Күрс-тарс,

Калдыр-шалдыр,

Күркүрөп-шаркырап¹⁸ ж.б.

Бул сөздөр да абалкылардагыдай эле өз алдынча колдонула алат, бирок бири-бирине синоним эмес. Берилген элементтер тигил, же бул нерсе, же кубулуштун үнүн чагылдырат.

Мисалы, *калдыр-шалдыр*: **шалдыр** – шалдыр этип түшкөн нерсенин тууранды сөзү (мисалы, ачкычтардын бири-бирине кагылышы аркылуу пайда болгон үн), **калдыр** – нерселердин калдырашы.

Калдыр-шалдыр сыяктуу кош сөздөрдүн элементтеринин эч бири башка кош сөздөрдүн элементтери менен, б.а. маанилери бири-биринен алыс болгон элементтери менен кошула албайт. Мисалы, түрдүү тууранды сөздөрдү билдирген элементтерден болгон сөздөр менен кошула албайт б.а. **калдыр-жалтыр** деп айтылбайт: *жалтыр* – жаркыроону билдирген сырдык сөз, *калдыр* болсо, нерсенин калдыраганын билдирген тууранды сөз. Бирок *калдыр* өзүнө окшош

¹⁷ С. Кудайбергенов. Подражательные слова в киргизском языке. – Фрунзе, 1957, 38-39-б.

¹⁸ С. Кудайбергенов. Подражательные слова в киргизском языке. – Фрунзе, 1957 37-б.

болгон жана ошол эле топто болгон *кулдур* сөзү менен кошула алат, б.а. *калдыр-кулдур* түрүндө.

*Чай ичип жаткан элдин арасы кубур-шыбыр болуп, келген адам жөнүндө кеп кыла башташты. – (Çay içip oturanların arasında fısıltı başlayıp yeni giren birisi hakkında konuşmaya başladılar.)*¹⁹

«Тамагын кыр-кыр дегизип, алсыз жөтөлүп отурган Ажыбек датка жай сүйлөдү». (Boğazını kır-kır ederek halsiz öksüren Acıbek datka yavaş konuştu.) «Т.Касымбеков». Эшиктен чыга бергенде эле шак-шак эткен камчынын үнү угулду. (Советтик Кыргызстан).

«Эл ичи уу-дүү боло түштү». (Halk arasında uğultu yayıldı.) « Ç. Aytmatov».

Алдында оркестр кыйкылдап-чыйкылдап келатат. –(Onların gözü önünde itaat edip evi süpürüp epildep capıldap (homurdana homurdana) suçlu kabul ediyor, ama içinden de kin besliyor. «Н.Байтемиров» ж.б.

Табыш тууранды сөздөрдүн кээде бири-бирине окшобогон (үндөш), бирок мааниси боюнча кээде бири-бирине окшош болгон бөлүктөрдөн түзүлүшү мүмкүн. *Калдыр-шалдыр, күрс-тарс, күркүрөп-шаркырап.* Мындай сөздөр бири-бирине маани жактан алыс болгон сөздөр менен (мисалы, *калдыр-тарс* деп) кошула айтылбайт.²⁰

2. Эки компонентинин бирөө мааниге ээ болбогон сөздөр.

Мындай сөздөрдүн экинчисинин үндүү же үнсүз тыбышы өзгөрүп, өз алдынча мааниге ээ болбой, ал маанилүү компоненти менен уйкашкан гана түрү, башкача айтканда биринчиси өз алдынча

¹⁹ С. Кудайбергенов, Кыргыз тилиндеги тууранды сөздөр, Фрунзе, 1957, 36-39-б.

²⁰ С. Кудайбергенов. Подражательные слова в киргизском языке. Фрунзе, 1957 38-б.

колдонулат, экинчиси жаңырыкты, чыккан үндү туураган гана сөз болуп саналат.

Мисалы: *Яша эки колун шак-шүк эттире тамандарына жанып алып, бийлей баштады. (К. Ж.) Отунду карс-курс сындырды. «Кыңк-мыңк этпей иштесе, кыйла жумушту бир наста бүтүрсө, эр жигит тоо омкоруп койгондой балбан болот», - деп өзүңүз айтчу элеңиз го.*

Шак-шук; карс-курс; каңк-куңк; кыңк-мыңк; дабыр-дүбүр; кажы-кужу; какыс-кукус; калдыр-күлдүр; каңыр-күңүр; кобур-собур ж.б.

Мисалы: *Адамдар кажы-кужу сүйлөшүп, ырларды ырдашты. (Сасыкбаев) Бала дегенди ыгы менен какыс-кукус кылып, жакшы тарбиялаш керек да. («Ала-Тоо»). Шагыл таш калдыр-күлдүр этип кулагандай болду. (Убукеев). Кобур-собур үндөр, кез-кез үндөр чыгат. (Сыдыкбеков). Кантсе да директор эмеспи какыс-кукус кылганына терикпедим. («Чалкан»). Вагондун ичи заматтын ортосунда дабыр-дүбүр этип, кажы-кужуга толо түштү. (Абдымомунов) Эне-атасынын каңыр-күңүрүнөн улам Назгүл менен Шарип да эрте ойгонушту. (Ш. Бейшеналиев)²¹ ж.б.*

Мындай кош сөздөрдө биринчи элемент материалдык маанини, экинчи элемент болсо, табыш тууранды сөздү билдирет. Муну менен бирге экинчи элементтин, же биринчи үнсүзү, же эки үнсүздүн ортосундагы үндүүлөрдүн алмашуусуна дуушар болот.

Экинчи элемент фонетикалык өзгөрүүгө дуушар болгондо, анын мааниси да өзгөрөт. Кээ бир абалдарда экинчи элементтин алгачкы үнсүзүнүн өзгөрүүсү менен кош сөз таптакыр башкача маанини билдирип калат. Мисалы, ***кыңк*** - кыңкылдоо, ***кыңк-мыңк*** болсо, чечимсиздикти, күтүлгөн жооптун так эместигин билдирет.

²¹ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Фрунзе, 1984.

Кобур-собур : **кобур** – кобурап сүйлөө. Кээде бул сөз сүйлөшүп, маек курууну, убакытты сүйлөшүп өткөрүүнү билдирет. **Кобур-собур** болоор киши жок. – (**Konuşacak (muhabbet edecek) kimse yok.**)²²

Үндүүлөрдүн өзгөрүүсү менен да маани өзгөрүшү мүмкүн. **А.И.Искаков** **а** жана **у** үндүүлөрүнүн өзгөрүшү аркылуу сөздүн мааниси да өзгөрөт деп туура аныктаган. **Тарс-тарс**'ты **тарс-турс** түрүндө өзгөртсөк жетиштүү болот. *Бирөө эшикти тарс-тарс урду.* Сүйлөмү бирөөнүн эшикти бирдей ылдамдыкта такылдатканын билдирет. Эгер ошол эле сүйлөмдү **тарс-турс** сөзү менен түзсөк, сүйлөмдүн мааниси өзгөрбөсө да, кыймылдын бирдей болгонун билдирет, б.а. уруунун бир катуу, бир акырын болгонун билдирет.²³ **А. Искаковдун** бул көз карашы кыргыз тили үчүн туура.

Кыймылдын тең салмаксыздыгы табыш тууранды сөздөрдө болгондой эле элес тууранды сөздөрдө да бар.

Мисалы,

Жалт-жалт, жалт-жулт,

Жылт-жылт, жылт-жулт,

Кылт-кылт, кылт-култ.

Жалт-жалт - бийик даражадагы жаркырак. **Жалт-жулт** тең салмаксыз, ашыкча жаркырак.

Такымына кысып алган кетмени гана жалт-жулт этип кетменге күнгө -чагылышат. – (Sadece ayaklarının altına soktuğu kazması güneşte parıl parıl parlıyor.); *Көп болгон жок, береги бир казандай кара булут эңкейип түнөрүп келди да, көк тарс-турс этип жаркылдап туруп, шатыратып төгүп берди эле, бир заматта чөптүн*

²² С. Кудайбергенов. Кыргыз тилиндеги тууранды сөздөр, Фрунзе, 1957, 36-39-б.

²³ А.И. Искаков. О подражательных словах в казахском языке, Тюркологический сборник, I, М-Л, 1951.

башы жалтылдап суу болуп кетми. – (Çok geçmeden kazan gibi bulut indi de gök **gürleyerek** yağmur bardaktan boşanırcasına yağiverince otların üzeri sulanıp parladı.) «Узак жол» ж.б.

Мындай кош сөздөргө **чуру-чуу** сыяктуу сөздөр да кирет. Мындай кош сөздөрдөгү экинчи элемент материалдык мааниге ээ, фонетикалык өзгөрүүнүн натыйжасында пайда болгон «**чуру**» өз алдынча колдонулбайт. Бул топко таандык кош сөздөрдүн экинчи элементтери кош үндүүгө ээ.²⁴

Чуру-чуу, ызы-чуу, күрү-гүү (*bu yansıma ikilemelerin Türkçedeki karşılığı gürültü, patırtı, kalabalıklardan çıkan bağrış çağrışlar*). Булар бирөө ыйлап, бакырып-өкүрүп бүтө электе эле экинчиси, же дагы үчүнчүсү ыйлап, өкүрүп-бакыра баштаган бир топ кишинин үндөрүн билдирет.

Эл **чуру-чуу, күрү-гүү** болуп корккон, кайгы-капага көмүлгөн үндөрү менен жер-сууну жаңыртып жатышат. – (Halk korku, üzüntü dolu çığılıklarıyla **bağrış, çağrışlarıyla** her tarafı **gürültüye** boğuyorlar.) «*М.Горький*»

Биз келтирген мисалдардагы **уу-дуу** сөзүнүн да мурдагылардай эле экинчи элементи мааниге ээ, биринчиси болсо өз алдынча колдонулбайт. Бул сөз сүйлөө учурунда ар убак бирге колдонулат жана чагылдырылып жаткан нерсенин көптүгүн билдирет. Сүйлөм ичинде ээ жана баяндооч кызматын аткара алат.

3. Эки компонентинин экөө тең «маани бербей турган» сөздөр.

²⁴ Н.И.Ашмарин. О морфологических категориях подражаний в чувашском языке, -Казань. 1928.

Мындай кош сөздөрдүн параллелдүү түрдө колдонулушу бир бүтүндүк маанисин туюндуруп, чагылдырылган сөздөрдүн көптүгүн белгилөө үчүн колдонулат.²⁵

ызың-кызың, жыз-быз, азан-казан, уу-дуу ж.б.²⁶

Мисалы: *Арабанын жанында азан-казан түшкөн эл.* – (Arabanın yanında çok kalabalık halk var.) *Жээк ызың-кызың... Соңку кучакташкандар!* –(Kıtıda inanılmaz kalabalık... Son vedalaşmalar, son kucaklaşmalar.) «B.Z.K» ж.б. *«Ак-Жалды минип качты» деген сөз айылдын арасын азан-казан түшүрүүдө.* Ak kaldı binip kaçtı diye söylenen söz köy halkı arasında gürültü patırtı ve kargaşa çıkardı. (Жантөшев). *Кинонун алды азан-казан эл.* Sinemanın önü ana baba günü gibi gürültülü patırtılı kalabalıklarla doluydu. (Советтик Кыргызстан). *Базарбек айылга жакындаганда үү-чүүнүн үстүнөн чыкты.* Bazarbek köye yaklaşınc gürültünün patırtının üstüne geldi. (К.Каимов)²⁷

Татаал тууранды сөздөр ар убак мүчөлөр менен жасалат. Мындай сөздөрдө мүчө экинчи топко жалганат. **Е.И.Убрятова** «*Якут, казак жана түрк тилдери*» аттуу чыгармасында татаал сөздөргө көп ТОКТОЛГОН.

Байкоосудан жалбыракка уруна калсаң, айланаң үү-чүүга толуп, өтүгүң менен жердеги бутакты бассаң, тапанчадан ок аткандай болот. (Fark etmeden yapraklara değinirsen etrafın gürültüyle dolup, çizmelerinle yerdeki dala basarsan tabancaya basmış gibi olursun.) «Полктун уулу» ж.б.

²⁵ С. Кудайбергенов, Кыргыз тилиндеги тууранды сөздөр, Фрунзе, 1957. 36-39-б.

²⁶ С. Давлетов, С. Кудайбергенов, Азыркы кыргыз тили, Морфология, Фрунзе., 1980, 204 – 207-б.

²⁷ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Фрунзе, 1969

Ал элдин үү-дүүсүндө олтурууну каалабай кетип калды. - О kalabalığın gürültüsü içinde oturmak istemediğinden çekip gitti. «В. З. К.» ж.б.

Е.И.Убрятованын пикири боюнча кош сөздөрдүн түзүлүшүнүн экинчи жолу куранды мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу ишке ашат. Муну менен тең маанилүү сөздөрдүн байланышы белгиленет. Кош тууранды сөздөргө көбүнчө **-ын** чакчыл мүчөсү жалганат²⁸.

Күшүлдөп-бышылдап арабага түшө албайт. (**Аğır ağır** nefes alarak arabaya binemiyor). Ал эми ыгы жок жерден **чуу** көтөрүп, кыпындан жалын, тамчыдан көл жасашына, бирди миң кылып, **эбиреп-жебиреп**, бала-бакырага, кыз-кыркынга таратышына эч кандай макул эмеспиз. (Ceviz kabuğunu doldurmayak bir meselden **hır çıkarp**, damladan göl yaparak bire bin katıp, bunun çoluk çocuğa, kızlara herkese yayılmasını hiç kabul etmiyoruz.) «Салтанат» ж.б.

Элементтердин экөөсүнүн тең муун саны (**чуру-чуу сөзүнөн башка**) бирдей. Муун саны көп эмес.

Мисалы:

Жалт-жулт,

Тарс-турс,

Так-тук,

Арбаң-тарбаң,

Эрбең-сербең,

Күшүлдөп-бышылдап.

Муундарынын саны бирдей болгон үндүү менен башталган сөздөрдөн кийин үнсүз менен башталган сөз келет.

²⁸ Кудайбергенов С. Подражательные слова в кыргызском языке. Фрунзе, 1957. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. 1950, стр. 93.

Эбиреп-жебиреп, эпилдеп-жапылдап.

Кош тууранды сөздөр экиден көп сөздөрдөн да түзүлүшү мүмкүн. Жөнөкөй жана аралаш үндөр кадыресе муун кайталоолору аркылуу туюндурулат.

Ka-ka-ka-kaak

Чөптүү экен бак,

Ky-ky-ky-kyuk

Жумуртка тууп.

(Ka-ka-ka-kaak

Otlu imiş bahçe

Ku-ku-ku-kuuk

Yumurtalar.) (Темиркул)

Ха-ха-ха...

Чүкө салган тулубум...

Кереги жок мунуңун (Жусуп)

Акырында, унгу кайталоолорунан пайда болгон кош тууранды сөздөрдү келтиребиз. ***Дүнө-дүнө*** - толук кайталоо. ***Дүнө-дүн*** сөзү да бар.

*Какылдактын бул сырын жете түшүнгөн Чаргын тыяктан **дүнө-дүнө** бастырып келди. (Kakıldak'ın bu sırlarını bilen Çargın öbür taraftan **çoşkuyla** geldi.) « В.З.К.» ж.б.*

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ(Kaynaklar)

1. **Zülfikar H.**, Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler, - Ankara, 1995.
2. **Ergin, M.**, Türk Dilbilgisi, - İstanbul. 2000.

3. **Çağatay, S.**, Uygurca Hendiadyoinler, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, DTCF yayını, - Ankara, 1978, s. 29-66.
4. **Çengel K.H.** Kırgız Türkçesi Grameri, Ses ve Şekil Bilgisi, s.41,43. Ankara. 2005.
5. **Caferova, S.**, Muasır Türk Dillerinde Teğlidi Sözlerin Fonetik Hüsusiyetleri, Dil ve Edebiyat, 6. S, - Baku, 1975.
6. **Tuna O.N.**, Türkçede Tekrarlar. İstanbul Üniversitesi, TDED, cilt III. №3-4. İstanbul. 1949; 1950 cilt IV.№ 1-2.
7. **Divanü Lugat– it –Türk**, (Çeviren : Besim Atalay), Ankara , 2006
8. **Щербак А.М.** О морфологическом составе образных глаголов типа бакыр, чакыр, хайкыр. «Советская тюркология» №3, 1971, стр. 8-12
9. **Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.** –Фрунзе. 1984.
10. **Юдахин К.К.** Кыргызча-орусча сөздүк. – Москва, 1965.
11. **Юнусалиев Б. М.** Киргизская лексикология. - Москва, 1959. с.156.
12. **Кудайбергенов С.** Подражательные слова в кыргызском языке. - Фрунзе, 1957.
13. **Абдувалиев И., Садыков Т.** Азыркы кыргыз тили (морфология).– Б., 2000, 265-б.
14. **Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А.,** Кыргыз тили. – Фрунзе. 1986, 21-б.;
15. **Ашмарин Н.И.** Основы чувашской мимологии: О подражательных словах в чувашском языке. - Казань, 1918.;
16. **Кононов А.Н.** Грамматика современного турецкого языка. – Москва, 1956, стр. 363-372. XXXVI, 1-2, 1929.
17. **Кудайбергенов С.** Тууранды жана сырдык сөздөр жөнүндө // Мугалимдер газетасы. - №5 – Ф., 1954.

18.С. Давлетов, С. Кудайбергенов, Азыркы кыргыз тили,
Морфология, Фрунзе., 1980, 204 – 207-б.

19.А.И. Искаков. О подражательных словах в казахском языке,
Тюркологический сборник, I , М-Л , 1951.